

műhely

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

„EZ VOLT AZ ÉLET?”

2. RÉSZ

„Az iskolában hatvanan vagyunk”

„Százszor, ezerszer emlegette őket; régi tanárait, iskolatársait, a rokonokat, a család barátait, közeli és távoli ismerőseit, oly sokszor, oly sokat, hogy már én is annyira ismertem mindenkit, öregeket és fiatalokat, azokat is, akiket sohasem láttam, mintha éveket töltöttem volna körükben. »Annyiban vagyok csak író, amennyiben emlékezni tudok« – mondta.” Kosztolányi Dezsőné idézett visszaemlékezése egy Szabadkán tartott estélyen hangzott el, 1960-ban. Ő ugyan nem volt jelen az ünnepélyen, ám a szöveget előre megírta, és elküldte a szervezőknek. Minderről egy, az MTA Kézirattárában található dokumentum tanúskodik.¹³⁵

Kosztolányi Dezső elemi iskolába a Vörös ökör (ma Ivan Goran Kovačić) nevű tanintézménybe járt. Az *Esti Kornél* Második fejezetében a címszereplő azonos nevű iskolába iratkozik be. „A Vörös ökör az elemi iskola volt. A népművelésnek ez az egyemeletes palotája onnan kapta merőben sajátos nevét, hogy valamikor a helyén egy düledező, ütött-kopott kocsmá állott, melynek cégéjére egy vörös ökör volt pingálva. A viskó már egy emberöltő óta leégett. De ennek a borissza városnak korhelyei még mindig szívesen emlékeztek vissza az itteni duhaj éjszakákra s ezért kegyeletesen az iskolára is átruházták a kocsmá nevét, mely ekképen apáról fiúra szállt.”¹³⁶ Az életrajzi olvasatokat részben alátámasztandó, érdemes említenünk, hogy az iskola valóban a közeli kocsmáról kapta a nevét. Az egykor szintén itt tanuló Csuka Zoltán visszaemlékezéseiben olvashatunk a névadásról: „A Vörös ökör iskolában – mert az iskolákat akkor még népiesen arról nevezték el, milyen kocsmá helyén vagy közelében épültek, nem úgy, mint később, a nemzeti nagyokról –, mondom, a Vörös ökörben, ahol a betűvetést tanultam [...]”.¹³⁷ Az iskola olyan népszerű volt a városban, hogy még gúnyverset is írtak róla:

„– Azt mondják, hogy itt Szabadkán
Nincsen kultúra elég,
Hogy több itt a lókupecz mint
Az igazi műveltség;
Mondják nincsen egyetemünk
És ami hozzávaló
Tudományos élet s egyéb
Sok civilizáció, –

Nem is elég tán, hogy immár
El is jutottunk oda,
Ott az ökör,
Ott az ökör
Ott az ökör iskola!”¹³⁸

Kosztolányi hatodik életévét betöltve, 1891 szeptemberében vált tankötelessé. Kosztolányi Dezsőné könyvéből úgy tudjuk, hogy „halálra válva sírt, amikor édesanyja először otthagya”.¹³⁹ A Vörös ökör – vagy hivatalos nevén, a „Központi iskola” – akkoriban az egyik legkorszerűbb elemi iskolának számított Szabadkán. A város vezetősége ugyanis előtte egy évvel döntött a fejlesztések mellett, és öt új iskolát építettek föl. „1890-ben a város gazdasági helyzete már megengedhette, hogy az iskolákra is több gondot fordíthassanak. Ekkor határozta el a tanács az új iskolaépületek felállítását a városban és a tanyákon. [...] 1743 óta folyik a városban intézményes elemi oktatás, új, célszerű iskolaépületet az elemi iskolák azonban sohasem kaptak. [...] ötnek a felépítését a tervek elfogadása után meg is kezdenék [...] A tervek szerint a Vörös Ökör, vagy – ahogy már akkor is nevezték – Központi iskola kb. 1120–1200 tanuló befogadására készül 14 tanteremmel, megfelelő gyűlésteremmel, igazgatói, jegyzői, könyvtári, irattári szobával, tornateremmel és két szolgalakással.”¹⁴⁰ Csuka Zoltán az iskola hétköznapijaiba is bepillantást enged, amikor a Vörös ökört a zsidó iskolával hasonlítja össze: „A zsidó iskolában egyébként nagyon jól éreztem magam, egyrészt azért, mert az itteni gyerekek sokkal szelídebbek voltak, nem olyan verekedősek, mint a Vörös ökörben, másrészt mert szombaton nem volt tanítás”.¹⁴¹

Az MTA Könyvtár Kézirattárában fennmaradt Kosztolányi Dezső tanulmányi *Értesítője*, második és negyedik osztályos korából. Ez alapján tudjuk, hogy – másodikos korában – Petrik Endrének hívták a tanítóját. Magatartását, szorgalmát és „előmenetelét” havonta értékelték. Előbbi kettő folyamatosan „dicséretes” volt, utóbbi pedig 1892 novemberében még jó, majd 1893 februárjára jeles, májusra pedig kitűnő lett. Az év végi megmérettetésen hit- és erkölcsstanból volt jelese, a többi tárgyból mind kitűnőre vizsgázott.¹⁴² Később, negyedikesként, Kovács Mihály lett a tanítója. Az év végén „általánosan jeles rendű osztályzatot nyert” a vizsgán. Magaviselete dicséretes volt, szorgalma ernyedetlen. Nyelvtanból, földrajzból és ének-ből kapott kitűnőt, rajzból jót, a többi tárgyból pedig jeles osztályzatot. Bizonyítványa kiállításának dátuma 1895. június 24-e volt.¹⁴³

Az 1895/96-os tanévtől kezdve Kosztolányi Dezső a Szabadkai Községi Főgimnázium tanulója lett. A város vezetősége már 1782-ben fölavatta azt a tanintézményt, amely később a gimnázium lett. 1858-ban – az első kisdedővő létrehozásával párhuzamosan – az algimnáziumból főgimnázium lett. 1859-ben – Czorda Bódog indítványára – pedig nyolcosztályossá egészítették ki. „Első épülete a városház melletti kis raktár volt s ennek helyén 1818-ban épült fel a mai [1908-as adat] régi gimnázium. 1898-ban költözött át a 350,000 korona költséggel felépített új kétemeletes palotájába. [...] Szeged után az egész alvidéknek legnépesebb középiskolája, melynek rendes nyolcz osztályán fölül még négy párhuzamos osztálya is van teljesen állami mintára szervezett berendezéssel, a város saját pénztárából állami vezetés alatt fenntartva.”¹⁴⁴ Az iskola működését részletesen bemutatják azok az

évkönyvek,¹⁴⁵ amelyekben összefoglalták az adott tanévek eseményeit. Itt rögzítettek az elvárásokat és a célkitűzéseket is, valamint közreadták a tanulók eredményeit. Rendszeresen hírt adtak a pályadíjakról, föltüntetve a nyertesek neveit. Az iskola keretein belül működő Önképzőkör, valamint az énekkar szereplésével kapcsolatos hírek külön fejezetben szerepeltek. Az ifjúsági és a tanári könyvtárak gyarapodásáról szintén beszámoltak az évkönyvekben, valamint az ún. filológiai és az esztétikai „múzeumban” őrzött műtárgyakat is rendre leltárba vették. A gimnáziumhoz tartozott még – többek között – laboratórium, rajzterem, díszterem és kápolna is. Az intézmény vezetői fontosnak tartották a szegény családokból származó tanulók segélyezését, így e célra is külön szervezetet hoztak létre, és az adományokról sem felejtettek el szólni az év végi összefoglalókban. Ugyanakkor a tanulók többsége tehetősebb családokból származott: „Az ország harmadik városának legmagasabb fokú kulturális intézményébe főként a birtokosok, a helyi polgárság és értelmiség, a városi hatóság, a módos és befolyásos személyek gyermekei járnak.”¹⁴⁶

A gimnázium szellemiségét jól tükrözik az évkönyvekben megfogalmazott célkitűzések, pedagógiai elvek. Az 1901/1902-es tanévről tudósító dokumentumban például az alábbiakat olvashatjuk: „A tanintézetnek a jó nevelés és a fegyelem érdekében tett intézkedései a következők voltak: az igazgató [id. Kosztolányi Árpád] mindjárt a tanév ünnepélyes megnyitásakor (szept. 4.) tartott beszédében, de a tanév folyamán is minden kinálkozó alkalommal, különösen az iskolai- és önképzőköri ünnepélyeken [...] iparkodott a tanulóknak az iskola és előjáróik iránt való tiszteletnek, egymással szemben a kölcsönös bizalomnak, jóakaratságnak és szeretetnek, továbbá a vallásosságnak, a trón iránti hűségnek és hazafiságnak szent érzelmeit felébreszteni és fejleszteni”¹⁴⁷ A gimnázium ezzel lényegében a Közoktatási Tanács utasításait követte. Az 1899-ben megjelent, módosított tanterv ugyanis – többek között – a következőket tartalmazta: „az irodalom történetében elsősorban a vallásos és hazafias érzést kell ápolni. Isten, király, haza: e háromság lebegjen mindig az oktató és nevelő szemei előtt.”¹⁴⁸ Mindennek fényében a vezetőség nagy hangsúlyt fektetett a vallásos nevelésre is. A tanulók jelentős része római katolikus volt, így elsősorban ennek a vallásnak a gyakorlását szorgalmazták. Ahogy az évkönyvből megtudjuk: „Növendékeink *vallásos kötelemeiket*, miként azelőtt, úgy a lefolyt tanévben is a felsőbb egyházi hatóságok által előírt módon általában pontosan teljesítették, amennyiben csupán néhány esetben kellett az osztályfőnököknek és a testületnek egyes, ezen kötelességükről megfedkezett tanulókat büntetések alkalmazása által erre szorítani. – A tanulók létszámának nagyobb részét alkotó róm[ai]. kath[olikus]. ifjúság minden vasárnap és ünnepen a tanári kar tagjainak felügyelete és buzdító példaadása mellett szent misét és szent beszédet hallgatott”¹⁴⁹ Az évkönyv részletesen közli azt is, hogy mely katolikus ünnepeken vettek részt a tanulók. A nem katolikusok vallásgyakorlatával kapcsolatban mindössze a következőkről tudósít a dokumentum: „A többi vallásfelekezetekhez tartozó ifjak saját hitoktatóik vezetése és ellenőrzése alatt tettek eleget vallásos kötelességeiknek.”¹⁵⁰

Külön fejezetben szerepelnek a fegyelmi kérdések az évkönyvekben. Az iskola vezetősége e tekintetben különösen szigorú volt. *Az intézet működése* című feje-

zet első pontja általában a *Fegyelem* címet viselte. Az évkönyvek tételesen föl sorolják a magatartásbeli kihágásokat, illetve a magaviseleti jegyek számarányait is közlik. A kirívó esetekről szólván az igazgatóság „erkölcsi romlottságot” föltételez, és minden ilyen alkalommal összehívják a tantestületi tanácsot. A fegyelmezési problémákkal kapcsolatban a következő tanulságot fogalmazza meg az 1901/1902-es évkönyv: „Úgy ezen 5, tanács folytán történt eltávolítással büntetett, mint a kizárással sújtott 1 fegyelmi esetnek végső okait abban kell keresni és lehet megtalálni, hogy a megtévelyedett tanulók szülei közül némelyek foglalkozásuknál fogva nem voltak képesek gyermekeik erkölcsi nevelése felett az ellenőrzést kellően gyakorolni s ezzel az iskola munkáját támogatni, mások pedig – bár erre módjuk lett volna – e tisztüket oly lanyhán teljesítették, hogy az iskola intései, feddésai, dorgálásai és fokozatos megrovásai maradandó nyomot nem hagytak gyermekeik lelkében, úgy hogy ezek a fegyelmetlenség lejtőjén lefelé való haladásukban végre is eljutottak ama pontra, hogy őket e tanintézetben az általános fegyelem komoly veszélyeztetése nélkül megtűrni nem lehetett.”¹⁵¹ Előfordult azonban, hogy a túl nagy szigor áldozatokat is követelt. 1901. május 23-án Lipozencsics Lázár az alábbi indítványt adta be a Városi Tanácshoz: „a gimnázium egyik jeles tanulója, »el nem viselhetvén a vele szemben ismételt tanúsított túlságos igaztalan szigort«, öngyilkosságot követett el”.¹⁵² Az esetről beszámol Csáth Géza is naplójában, 1901. május 3-i keltezéssel. 21 hetedik osztályos diák ugyanis – miután egyik tanárúknak szerenádot adtak – kocsmába ment, ahol elfogyasztottak pár liter bort. A tanári konferencia „kevésbé szabályszerű” magaviseleti jegyet, valamint a tandíjkedvezmény és az ösztöndíj megvonását szavazta meg számukra. Az egyik diák, Kovács Gyula azonban olyan érzékenyen reagált a megrovásra, hogy öngyilkosságot követett el. Búcsúlevelében az igazgatót – id. Kosztolányi Árpádot – és Rorák Imre tanárt tette felelőssé. A helyi lapok erős támadást intéztek a tanári kar ellen. Csáth a következőképpen kommentálja a történéseket: „Palics mellett az országúton a sinek közt megtalálták a holttestet mellette a revolvért és megállapították hogy *ötször lött* mely lövések közül csak az ötödik talált. Ennek a dolognak a lélektani alapját illetve megoldását két különböző alapra helyezem 1.) Szülei szemrehányása elől menekül kiknek egyetlen fia és utolsó reménye volt. 2.) Büszkesége mely ilyen semmiségre fellázadt és erős akarattal párosult idegbetegségét (környavaja, a mit azonban nem talállok elfogathatónak [!] egészen) [okoztal].”¹⁵³

Magatartásbeli problémái Kosztolányi Dezsőnek is adódtak. Egyik jellegzetes „lázadása” az volt, amikor 1900. március 15-én nem ment iskolába.¹⁵⁴ „Kérdőre vonják s Kosztolányi Dezső ezt válaszolja: »Nem mentem iskolába, mert nagyapám, aki negyvennyolcas honvédszázados volt, arra tanított, hogy ez a nap a legnagyobb ünnepek egyike. Nem is fogok ezen a napon soha iskolába menni.«” – írja az esetről Kosztolányi Dezsőné.¹⁵⁵ Magatartásból beírást kap – „kevésbé szabályszerű magaviseleti jegyet”, azaz 3-ast¹⁵⁶ –, ám a következő évben – miután apját már kinevezték igazgatónak – hivatalos ünneppé teszik március 15-ét. Kosztolányi 1901. március 15-én így idézi föl az eseményeket: „Sajnos, hogy a magyar kormány annyira rövidlátó, vagy rosszakaró, hogy a nemzeti újjászületés napját nem tudja méltóképpen megünnepelni, örvendetes pedig, hogy édesatyám, a hitvány »kéz alatt« adott utasítást megvetve, egész nap adott szünetet. Hej! tavaly

ilyenkor Kálnaival¹⁵⁷ de szapultunk, de tanácskoztunk!”¹⁵⁸ Az apa igazgatói kinevezésével Kosztolányi Dezső helyzete nemcsak könnyebb lett, hanem nehezebb is. Ő lett az „igazgató fia”, így ebbéli státuszában is meg kellett felelnie az elvárásoknak. Középpontba kerülve megkülönböztetett figyelemmel kísérték viselkedését. Dacos és elutasító magaviselete azonban nem mérséklődött, sőt rendszeresebbé váltak kihágásai. Gesztusa egyaránt szólt az iskola vezetőségének és édesapjának. Naplójában például így elmélkedik: „Mióta VI. gimnáziumba járok, gondolkozni kezdek, vajjon mi vezet jobban a nagysághoz, mi fejleszti ki jobban a talentumot, az iskola, vagy a vele való dacz.”¹⁵⁹ Édesapjáról festett portréjában pedig úgy említi kettejük viszonyát, hogy a lázadó aspektusra helyezi a hangsúlyt: „Magam is a tekintély-romboló ifjúsághoz tartoztam. De amíg a többiek könnyűszerrel kiélhették az apjuk elleni lázadásukat, úgy, hogy az apjuk jelképét, a tanárokat gyűlölték, nálam ez a folyamat bonyolultabb volt. Egyaránt szítottam társaimhoz, akik forradalmi ösztöneimet szólaltatták meg s a tanárokhoz, akikben apámat, a kegyeletet, védelmeztem. Megértettem mind a két pártot. Így bizonyos lelki hasadás és ketősség támadt bennem. Fájni már akkor fájt, hogy nem tudok semmiféle párthoz tartozni, de már akkor vigasztalt korai elfogulatlanságom függetlensége.”¹⁶⁰ Mint az idézett szövegrészekből következhet: Kosztolányi „lázasága” ellentmondásokkal teli magatartás volt.

Az iskolában oktatott tantárgyak sem mindig váltották ki a diákok lelkesedését. Amint az Munk Artúr emlékeiből kitetszik, a latinos műveltség megszerzése helyett inkább a praktikus – az életben könnyebb boldogulást nyújtó – tudás megszerzése volt sokak célja: „Elgondolom: milyen haszontalan dolgokkal töltötték tele fogékony, fiatal koponyáinkat. A legfontosabb volt a latin és a matematika. Nyolc éven át bifláztuk a latint és a végén nem tudtunk semmit. A szabad fordítás is nehezen ment. A praktikus, életre fontos tudnivalók helyett betéve fújtuk Vergiliust. Matematika professzorom nagytudású, kevésbeszédű ember volt, csak nagy ritkán állt szóba tantárványaival. Különös módszerével sikerült velünk a matematikát megüjtatnia. Nem sokat magyarázott. Felírta a képleteket a táblára, aztán gyorsan letörölte. Aki értette, annak jó, aki nem értette, tanulja meg.”¹⁶¹

Az iskola azonban neves tanárokkal büszkélkedett. „A gimnázium tanárai mind szakmai, mind társadalmi szempontból olyan nevet vívtak ki maguknak, amely helyet biztosított számukra a városirányítás minden területén.”¹⁶² E ponton elsősorban azokról érdemes szólnunk, akik Kosztolányi Dezsőt is tanították, és komolyabb hatást gyakorolhattak rá. Külön kiemeljük magyartanárát, Toncs Gusztávot (1859–1938). „A Hiador néven ismert Jámbor Pál után és Loósz István előtt, aki Adyról írt könyvet, Toncs az egyetlen magyar tanár Szabadkán, akit az irodalomtörténet is számon tart” – állapítja meg Dér Zoltán.¹⁶³ Toncs apja – Toncs Ferenc – orvos volt, aki az 1848–49-es szabadságharcban is részt vett. Toncs Gusztáv a budapesti egyetem magyar-filozófia szakát végezte el, később pedig közgazdasági képesítést szerzett. Harminc éven át tanított a szabadkai gimnáziumban, mellette könyveket, tanulmányokat és cikkeket írt, valamint „végezte a tudomány iskolán kívüli népszerűsítésének akkor még intézményesen alig támogatott munkáját”.¹⁶⁴ 1888-ban fölveszik a Természettudományi Társaságba, 1933-ban a Filozófiai Társaságnak is tagja lesz. Tudott németül és franciául, valamint – fiának följegyzése alapján – jól

olvasott angolul és olaszul, „latinul pedig folyamatosan beszélt”.¹⁶⁵ Cikkeit nem pusztán a helyi lapok közölték, hanem országos szintű fórumokon is publikált, mint például a *Budapesti Hírlap*ban. Tankönyveiből is számos iskola diákja tanult. Irodalmi értelmezéseiben olyan mestereket követett, mint Gyulai Pál vagy Beöthy Zsolt. Jelentős munkái között kell említenünk *Zágoni Mikes Kelemen élete* című könyvét,¹⁶⁶ melyre a hivatalos kritika is fölfigyelt, és olyan szerzők írtak róla, mint Gyulai Ágost, Császár Elemér és az a Négyesy László, akinek stílusgyakorlataira majd az egyetemista Kosztolányi Dezső is jární fog. 1909-ben a *Szabad Líceum* kiadásában megjelenik *Shakespeare drámai művészete* című munkája is. Madách *Az ember tragédiája* című alkotásával szintén komolyabban foglalkozott, melyről a *Bácsmegyei Napló* 1923. január 28-i számában közölt írása tanúskodik. Haverda Mátyás nyugdíjba vonulása idején a megüresedett igazgatói tisztségre ő is pályázott, a „versenyből” azonban id. Kosztolányi Árpád került ki győztesen.¹⁶⁷ 1909-ben Toncs megalapítja a felsőkereskedelmi iskolát, aminek igazgatója lesz. 1924-ben, mikor Szabadka már Szerbia része, Toncs Magyarországra települ. Magániskolát alapít, és gyümölcstermesztésbe kezd. Ekkor írja élete főművét, *A tudományok rendszere* címmel, mely kéziratának jelentős része a II. világháborúban megsemmisült. A gimnáziumban magyart, filozófiát és logikát tanított, átmenetileg földrajzot, történelmet és természetrajzot is, valamint egy „görögpótló” elnevezésű tantárgyat. Kosztolányi a tiszteleten túl kritikát is megfogalmaz vele kapcsolatban, amikor így ír: „Toncs, Loósz felolvasása (2–2 óra) igen szép és érdekes volt, mert nem hallottunk belőle semmit.”¹⁶⁸

Loósz István (1868–1920) szintén tanította Kosztolányit. Magyar és latin szakos tanár volt, valamint ő is tanított „görögpótlót”. Filológus volt, és tankönyveket is írt. Cikkeket közölt a *Magyar Pedagógiában*, a *Tanáregyesületi Közönyben*. Idővel a szabadkai kereskedelmi iskola igazgatója is lett. Foglalkozott régi magyar irodalommal, és közölt szövegeket Zrínyiről, illetve Vörösmartyról és Kemény Zsigmondról is. *Ady Endre lírája tükrében* című kötete 1914-ben jelent meg, Szabadkán. Petőfi munkásságáról készített jegyzetei és résztanulmányai kéziratban maradtak.

Gaál Ferenc némettanár volt, aki franciát is oktatott. Róla Kosztolányi nem egy ízben negatív fölhanggal nyilatkozik a naplójában: „A kis képzelgő Gaál, Goethe Mignonjáról azt mondta, hogy azt nem lehet jól versbe lefordítani. Én »per strotz« lefordítottam, s holnap, ha jó kedvem lesz, az orrához vágom.”¹⁶⁹ Egy későbbi bejegyzésében pedig még erősebb bírálatot fogalmaz meg tanárával kapcsolatban: „Ez alkalommal azt tapasztaltam hogy a mi kis Gaálunk nemcsak az *irodalomhoz, hanem a verstanhoz sem ért egy betűt se.*”¹⁷⁰ Gaál azonban mindössze 1901 és 1903 között tanított a Szabadkai Főgimnáziumban. Kosztolányit hosszabb ideig tanította – illetve érettségiztette – még Prokesch Ignác (mennysiségtan), Bölcskey Lajos (görög), Bibó-Bige György (német) és Mérey Ágost (történelem, földrajz).

Kosztolányi Árpádot 1900. augusztus 28-án nevezték ki a főgimnázium igazgatójává. Az esemény fordulópontot jelentett az egész család életében. Gerő András a státuszbeli változás hétköznapi vetületeiről is szól, amikor Kosztolányi Dezső kamaszkori miliójét igyekszik bemutatni: „igazgatóként a presztizst csak fokozó hatszobás szolgálati lakás dukált [...] A lakás nagysága lehetővé tette az individua-

litás keretének kitágítását, hiszen térben is el tudtak különülni a család tagjai.¹⁷¹ Kosztolányi Dezsőné pedig a családi emlékezetben fönmaradt történetet alapul véve értelmezi a megváltozott helyzetet: „A Damjanich-utcai kis házból átköltöznek az igazgatói lakás pompás hat szobájába. Kisnagymama hamarosan eladja az ősi házat, azon az ürügyön, hogy ő bizony nem vesződik vele, nem fizeti az adót, nem tataroztat. Az igazi ok azonban az, hogy ő is a családdal akar menni, együtt akar maradni bálványozott unokájával. Dide siratja a színes üvegeket a kapu fölött, a szőlővel futtatott kis lugast, a hársfát és a hintát az udvaron.”¹⁷² Talán ez a fordulat is hozzájárult ahhoz, hogy Kosztolányi számára nem egy tanára veszített tekintélyéből. Dér Zoltán szintén összefüggésbe hozza az igazgatói kinevezés mozzanatát a tanárok tekintélytiszteletének kérdésével: „a hetedik-es–nyolcadikos Kosztolányi naponta láthatta tanárait apja körül gabszulálni. Láta őket a sűrű családi vacsorákon nagy ivások közepette. Nemcsak erényeiket – gyarlóságait is megismeri.”¹⁷³

Hatodik osztályos korától egyre aktívabban szerepel különböző pályázatokon is Kosztolányi. Számos díjat elnyer, és több műfajban kipróbálja magát. Nemcsak tanulmánnyal jelentkezik a megmérettetésekre, hanem műfordítással, költeménnyel, elbeszéléssel és bírálattal is. A gimnáziumi Önképzőkör pályatételein hetedik-es korától vehetett részt. Az 1901/1902-es tanévet záró évkönyvből az alábbi eredményekről értesülünk: „Az önképzőköri pályatételekre 9 pályamunka érkezett be. »Arany lyrája« cz[ímű]. pályamunka nyertese Kosztolányi Dezső VII. o[sztályos]. t[anuló]., a ki Dosztojevszky Raszkoln[y]likov cz[ímű]. regényét kapta. »Emlékbeszéd Csokonay Vitéz Mihály felett« cz[ímű]. pályamunka nyertese: Kosztolányi Dezső VII. o[sztályos]. t[anuló]. jutalma Radó Antal: Dalok és történetek cz[ímű]. verskötete. »Eredeti versek« cz[ímű]. pályamunka nyertese Kosztolányi Dezső VII. o[osztályos]. t[anuló]. jutalma Burns Róbert költeményei. »Műfordítások németből[.]« cz[ímű]. pályamunka nyertese Kosztolányi Dezső VII. o[osztályos]. t[anuló]. jutalma Goethe Faustja Dóczi fordításában. »Műfordítások Virgiliusból« cz[ímű]. pályamunka nyertese Kosztolányi Dezső VII. o[osztályos]. t[anuló]. jutalma Alexander Bernát tanulmánya Shakespeare Hamlet-jéről. »Eredeti elbeszélések« cz[ímű]. pályamunka nyertese Kosztolányi Dezső VII. o[osztályos]. t[anuló]. jutalma Jakab O. »Pásztor-tüzek« cz[ímű]. verskötete.”¹⁷⁴ 1901/1902-ben részt vett a Szabadka város alapította, 30 koronás jutalomdíjú Jókai-pályázaton is, melyet szintén ő nyert, Licht Zoltánnal és Mérey Andorral közösen.¹⁷⁵ Az azt megelőző évben még csak jelölték a díjra, de nem ő kapta. Hasonló a helyzet a Széchenyi-pályázattal is: az 1900/1901-es tanévben már a jelentkezők között szerepel a neve, ám ekkor még csak a második helyezést éri el.¹⁷⁶ Pályázatát unokatestvére, Csáth Géza másolta le, akihez – 1901. május 9-én – a következő sorokat intézte Kosztolányi: „Ha nyerek, osztozunk a nyereségben s a diadalörömben, ha vesztek, akkor a búsongásban s a fájdalomban.”¹⁷⁷ Naplójában is szót ejt a készülődésről: „Ma hirdette ki Toncs tanár úr a Széchenyi pályatételt. »Széchenyi irodalmi munkássága.« Érdekes, lehet róla okos dolgot írni. Valószínűleg pályázok én is; már készülök is.”¹⁷⁸ Rá egy évre mindketten jelentkeznek, az akkor *Széchenyi és Vörösmarty* címet viselő pályatételre, melynek 1902. május 20. volt a leadási határideje. Kosztolányi első helyezett lett, és 50 koronás jutalmat kapott. Jellegét Vörösmarty-tól, *A vén cigány*ból kölcsönözte: „Lesz

még egyszer ünnep a világon”. Csáth „Mindent a hazáért” jeligéjű pályázatára pedig 30 koronás jutalmat kapott.¹⁷⁹ A dolgozatokat elbíráló bizottság tagjai Loósz István, Révfy Zoltán és Toncs Gusztáv voltak, akik az alábbi méltatást írták Kosztolányi pályamunkájáról: „oly kiváló dolgozat, mely a benne mutatkozó írói kvalitásoknál, mélyebbre ható történelmi és irodalmi tanulmánynál és nagy terjedelménél fogva, a Széchenyi-pályázat megszokott mértékén jóval felül áll, noha e mértéket alacsonynak egyáltalán nem mondhatjuk. E kiváló dolgozatnak vannak fogyatkozásai is, mint pl. itt-ott terjengős előadása a részek aránytalan terjedelme [...], helyvel közzel a stílusnak egyenetlensége és több fölösleges rész [...] Főérdeme az, hogy forrástanulmányon alapul s az érintkező pontokat Széchenyi és Vörösmarty lelki világa és működése közt a belső mozzanatokban keresi s találja fel”.¹⁸⁰

Kosztolányi évvégi tanulmányi jegyei többségükben jelesek (azaz: 1-esek) voltak. Hatodikban például hat jó (2-es) osztályzata van a jelesek mellett. 2-es érdemjegyet (tehát mai mércével mérve: 4-est) vallástanból, latinból, görögből, mennyiségtanból, tornából és magaviseletről kapott.¹⁸¹ Hetedikben tornából és magaviseletről jó érdemjegyet szerzett, görögből középezt (3-as), a többi tárgyból pedig jelest.¹⁸² Tanulmányi eredményein kívül irodalmi dolgozatai – melyeket az alapképzés keretein belül írt – érdemelnek külön említést, hiszen nem egy munkája kiindulópontként szolgált pályaműveihez is. Magyartanára, Toncs Gusztáv rendszerint dicséretesre, illetve jelesre értékelte az írásokat. Időnként megjegyzéseket is fűz az osztályzathoz. *Az oktató és gyönyörködtető írásművek összehasonlítása* című dolgozathoz írt oktatói kommentár arra utal, hogy Kosztolányi többre törekedett annál, mint az iskolai „jeles” osztályzat megszerzése. Toncs az alábbi sorokat írja az érdemjegy mellé: „Dolgozatában magasabb színvonalra törekszik. Helyes; de tárgyalása kissé egyoldalú, amennyiben azt a látszatot kelti, hogy az oktató művek csak eseményekkel foglalkozhatnak. Jeles.”¹⁸³ Kosztolányi nagyra tartotta tudós tanárát, és odafigyelt bírálataira. Naplójába például egy ízben ezt írja: „Magyar dolgozatom *jeles*, hozzá még azt a mellékiratot függesztette Toncs úr: »igen jó dolgozat«. Hála a papnak!”¹⁸⁴

Az MTA Könyvtár Kézirattárában fennmaradt több iskolai dolgozat is, melyek különböző témaköröket érintenek. Összesen öt füzetét olvashatjuk Kosztolányinak, valamint két, külön lapra írt dolgozatát.¹⁸⁵ A legkorábbi keltezésű szövegek 1900 őszén–telén keletkeztek, és Shakespeare *Julius Caesar* című drámájának különböző szempontú értelmezéseit tartalmazzák. Az első munka címmegjelölése alapján arra következtethetünk, hogy szeptemberben Brutus lelkiállapotának elemzése volt a diákok feladata. Ezt követően a drámai célkitűzés került a vizsgálat középpontjába, végül Antonius alakjának értelmezését kellett elvégezniük. Kosztolányi erős beleérző képességgel, szubjektív megjegyzésekkel, bölcséleti jellegű általánosságok levonásával írta gazdag képi világú dolgozatait. Különösen érdekelte a társadalmi képmutatás, a hatalmi harcok kérdésköre, valamint a szabad gondolkodás lehetőségei egy zsarnoki világban. Ahogyan Caesar alakját elemezte: „Látszólag ugyan minden a jólét s a szabadság áldásaival volt elárasztva, de ezen jólét hasonló volt egy piros héjú, mosolygó almához, melynek belét a férgek rágják. Szemkápáztatás volt az egész, ez a fény, ez a ragyogvány csak palást volt,

melylyel eltakarta a nagyratörő Caesar céljait. Alattomban ragadta ő magához a hatalmat, úgy közeledett hozzá, mint a kuszó kígyó s a mit sem sejtő néppel megszerettette magát, mert tudta, hogy az uralkodáshoz a népszerűség elkerülhetetlenül szükséges, tudta, hogy ez az alap, melyre építeni lehet jövőendő hatalmát. Maga akart uralkodni a birodalmon, saját kezében akarta egyesíteni az összes hatalmat.”¹⁸⁶ Antonius beszédének értelmezésekor már nem pusztán a tematikus szintet tartja szem előtt, hanem figyel az esztétikai vonatkozásokra is: „Antonius beszéde az egész dráma legfontosabb részlete. Mindez ideig a cselekmény felfelé haladt, most azonban a tetőpontra ér, ez az az idő melyben annak vagy jobbra, vagy balra kell fordulni, itt áll be a sorsfordulat, melynek következménye a köztársasági párt elbukása. Ez a dráma legszebb, legérdekesítőbb része. De nemcsak a dráma haladásának szempontjából fontos ez, hanem esztetikailag is.”¹⁸⁷

A versesforma a költői műben című dolgozat már előlegezi Kosztolányi későbbi „szövegmagyarázó” gyakorlatát. Ez az eljárás a tízes évek végétől jelenik meg értekező jellegű cikkeiben, amikor *szoros szövegolvasásról* kezd írni. 1920-ban, az *Über allen Gipfeln...* címet viselő Goethe-vers elemzésének apropóján a következő állításokat fogalmazza meg: „a versbűvárnak vissza kell térnie a testhez, a külső formára, erre kell alapítania minden mondanivalóját. Bizonyos, hogy a költeménynek van lelke, mely megfoghatatlan, mint minden lélek. De a lélek nem egyéb, mint szerveink működésének finom terméke, ezért a kritikusnak, akár a lélekbűvárnak, elsősorban a vers testi szervezetét kell megvizsgálnia, hogy pontos diagnózist kaphasson.”¹⁸⁸ Később nevezi csak „szövegmagyarázó”-nak elemző-értelmező gyakorlatát, s *A Pesti Hírlap Vasárnapjában* több tanulmányt is közöl ezzel kapcsolatban.¹⁸⁹ Az említett gimnáziumi dolgozatban, a következő – a szövegmagyarázó gyakorlat felé mutató – gondolatokat olvashatjuk: „A vers épen nem külsőség, vagy épen sallang. Legjelesebb költőink egyúttal kitűnően kezelték a formákat: Goethe, a legnagyobb eszű költő egyúttal igazi mestere a technikának, Byron azt állítja, hogy a genie a formában s a gondolat kivitelében egyaránt tökéletes, Aranynál, mint Riedl igen találóan jegyzi meg, a forma s a gondolat kölcsönösen szülik egymást. Ez azonban korántsem jelent annyit, mint ha őt a forma vezetné a gondolat rovására. Nem, valamint a formának s a gondolatnak közös szerepe van a gyönyörködtetésnél, úgy nála az alkotásban – s ez a leghelyesebb – ugyanily viszonyban áll a külső s a belső; hatnak egymásra, a nélkül, hogy az egyik a másikon csorbát ejtene. A verses forma a gondolatot még költőibbé teszi, s eszményivé finomítja.”¹⁹⁰

Az iskolai dolgozatok közül nem egy foglalkozik a műfordítással is, annak mind elméleti, mind gyakorlati oldalával. Vergiliusz *Aeneis*ének egy részletét elemezve Kosztolányi a műfordítások három fajtájáról szól: a szó szerinti fordításról, a gondolatok hű visszaadásáról, valamint a teljesen szabad fordításról.¹⁹¹ Magyarzatait illusztrálandó, le is fordítja négyféleképpen ugyanazt a szakaszt: szabadfordításban, niebelungi sorokban, terzinában, valamint alexandrinokban. Tudjuk, a műfordítás kérdése később is komoly részét teszi ki értekező prózájának, valamint alkotó műfordítóként is jelentős átültetésekkel gazdagította irodalmunkat. Az, hogy már gimnazista korában is foglalkozott a műfordítással, nemcsak dolgozataiból, hanem leveleiből is kiderül. 1902-ben, Csáth Gézának hosszabban is ír a kér-

désről. Csáth ugyanis lefordította Christian Fürchtegott Gellert *A vallató (híd) kő* című versét, és unokatestvére bírálatára volt kíváncsi. Ahogyan válaszában Kosztolányi ír azokról a formai kérdésekről, amelyekről iskolai dolgozatában is értekezett: „Ez a strófa nem fejezi ki az eredetiben foglalt gondolatot. Legalább alexandrinban írtad volna. [...] Úgy látszik, téged a rím vezet, nem a gondolat vezeti a rímet.”¹⁹²

Természetrajzi munkákkal szintén találkozunk Kosztolányi gimnáziumi füzetében. *A madarak védelme* című, 1901. február–márciusi írás patetikus hangon szól a madarokról és a természetéről. Ma már kissé komikusnak tűnhet annak kifejtése, hogy a sas lenne „a madarak zsarnoka”.¹⁹³ *Az energia megmaradása* című szöveg pedig az emberi kiszolgáltatottságról szól, bölcselkedő hangnemben: „Vajha megértené az emberi társadalom a természet intő szózatát s annak minden egyes tagja azon igyekezne, hogy rövidke kis életét izzó, örökös munkában töltve, vajha oly eredményesen működne, hogy munkájuk ne veszne a semmibe, hanem az erkölcsi nemesüléshez vinné közelebb az emberi társadalmat.”¹⁹⁴

A pályadíjak pénzjutalmai mellett Kosztolányi más kereseti lehetőségeket is megragadott. Apjától tanult gyorsírni az iskolában,¹⁹⁵ és ezt a tudását igyekezett kamatoztatni a mindennapokban is. „A helybeli tejszövetkezet évi közgyűlésén [ő] a jegyzőkönyvi gyorsíró. Kilenc forint húsz krajcárt kap ezért a munkájáért. Első pénzén arany Mária-érmécskét vásárol édesanyjának” – tudjuk meg Kosztolányi Dezsőné elbeszéléséből.¹⁹⁶ Az adatok hitelességét Kosztolányi diákkori naplója is alátámasztja, igaz ugyan, hogy ezt is csak a feleség közlésén keresztül ismerjük: „Kondor úrnál [ti. akinél gyorsír] ismét voltam, ki újra nem volt otthon, felesége égre-földre esküdözött, hogy holnap megkapom a 9.20 fr.-omat”.¹⁹⁷ Anyi ellentmondás mégis fölfedezhető, hogy míg az elbeszélésben krajcár szerepel, addig a naplóban forint. Ugyan 1900. január elsejétől – egy 1892-es törvény értelmében – az Osztrák–Magyar Monarchia területén bevezették a koronát, melynek váltópénze a fillér volt, az előtte érvényben lévő forint még használatban volt. A forintnak volt váltópénze a krajcár, és egy forint 100 krajcárt ért.

A gimnáziumi időszak adott alkalmat arra is, hogy Kosztolányi megismerje a lapkészítés rejtjelmeit. „Mindössze tizenhatéves volt, amidőn diákok által *Előre* címmel szerkesztett lapban már olvashatók voltak versei. Az első szám 1901. augusztus 15-én jelent meg, a másodikkal »szeptember 15-ére készültek el« [...]”.¹⁹⁸ A kiadvány műfaja – a szerkesztők meghatározása alapján – „Képes folyóirat” volt, és eredetileg havonta jelent volna meg. A vezércikkben a következő „programot” olvassuk: „Egy szerény lapot, néhány igénytelen sort adunk első számunkkal kedves olvasóink kezébe. Lelkes örömmel nyújtjuk ezt a kis ujságot mely hivatva lesz pótolni azokat a szép kiállítású de drága lapokat melyek e széles Magyarországon megjelennek. [...] Állando rovatainkkal (Irodalom, Hírek stb.) be fogjuk bizonyítani, hogy ez a lap nem néhány ábrándos ifjunak időtöltése, hanem a szabadkai ifjuság lelke[s] védője, mulattatója.”¹⁹⁹

Az *Előre* felelős szerkesztője Ángyán Béla volt, főmunkatársai pedig Fenyves Ferenc, Halmos József, Kosztolányi Dezső, Jámbor Mihály, Ludasi János, Szinéri Dezső és Ujházi Károly. A szerkesztők egy része álnéven szerepelt. A lap készítésében részt vett Munk Artúr, Szabó Batancs István és Csáth Géza is. A litografált

lapot törvényszéki fogházban őrzött rabok sokszorosították, és ötven példányban kelt el. Ahogyan az egyik főmunkatárs, Fenyves összefoglalja a lapkészítés történetét: „Csáth Géza, aki akkor még a Brenner József nevet használta s nemcsak novelákat irt ebbe az újságba, hanem ő írta le sokszorosításra alkalmas litográf tintával a lap valamennyi közleményét. Az újság a modern technika előrehaladott vívmányai igénybe vételével nem hektograf masszán sokszorosított, hanem némi kis panama igénybevételével a törvényszéki fogházban őrzött rabok litográfion sokszorosították. A panama abban állott, hogy ezekre a rabokra büntetésül nem az igazságszolgáltatás magas fórumai rótták ki ezt a kötelezettséget, hogy az »Előre«-t sokszorosítsák, hanem az akkori fogházfelügyelő fia, akit később kokaincsempészség miatt csuktak be. Akkor még irodalmat csempésztett.”²⁰⁰ Fenyves emlékei és Csáth Géza naplója²⁰¹ alapján – melyeket szubjektív, így nem teljes forrásértékű hivatkozási alapként kezelünk – három megjelent számról tudunk. Azonban mindössze egyetlen példány maradt fenn, melyet jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őriz.²⁰² Az *Előre* már közölt Kosztolányitól verseket, „Csongor” álnéven. Az egyik *R. Gy. sirján* címmel jelent meg, a másik kettő pedig azonos cím alatt, ám római számokkal elkülönítve egymástól – *Két dal egy szép lányhoz*.²⁰³

Szegedi Emil, a Fenyves-emlékiratokhoz írt előszó szerzője olyan legendát is említ, mely szerint a szerkesztőség tagjai titkos irodalmi társaságot alapítottak, és az igazgatói lakásban tartották a gyűléseket.²⁰⁴ Ezt a „megmozdulást” idővel Kosztolányi Árpád betiltotta. Az egykori munkatársak közül Szabó Batancs István később – a budapesti egyetemi évek alatt – Kosztolányi lakótársa lett. Ezt követően hazakerült Szabadkára, gimnáziumi tanárnak. Az első világháborúban frontszolgálatot teljesített. Megsebesült, és rokkantan tért haza. Kosztolányi Mária egy levelében még Batancs haláláról értesítette bátyját: „Ma ugyan nagyon lehangolt az a hír mit *Szabó Batancs* felől hallottunk. Ugyanis ő az olasz fronton volt egy gazdasági íródába. Október 28-án egy elvesztett csata után menekültek és Batancs egy itteni szabadkai <fiú> Schwimmer nevű fiúval kocsin menekült. Menekülés közben egy ellenséges repülő bombát dobott le, mely Batancsnak a nyakszirtjét találta és rögtön meghalt.”²⁰⁵ Lányi Viktor egy későbbi cikkében azonban már a következőket írja: „Kik voltak még Desiré szabadkai barátai, ismerősei? Osztálytársai közül legjobban szerette Szabó-Batancs Istvánt, az egyszerű, egyenes lelkű, paraszti származású tanárembert, akivel állandó levelezésben maradt a háború után is, ahonnét megrokkantan került haza a hűséges jóbarát.”²⁰⁶ Az *Előre* egy másik „lapkészítője”, Munk Artúr, regényíró és orvos lett. Habár „életének nem a legjelentősebb momentuma, mégis említésre méltó, hogy a Carpathia hajóorvosaként a Titanic süllyedésének magyar szemtanúja volt.”²⁰⁷ Életrajzi regényében külön fejezetet szentelt barátja, Kosztolányi Dezső betegségének és halálának.

Kosztolányi Dezső – a rendelkezésre álló dokumentumok²⁰⁸ szerint – 1900-tól kezdte vezetni iskoláskori naplóját, melyek akkori hétköznapijaiba is bepillantást engednek. Az adatok és az élménybeszámolók hitelességét némiképp megkérdőjelezi – a műfaj eleve adott szubjektivitásán túl az is –, hogy Kosztolányi nem egyszer tesz olyan kijelentéseket, miszerint az utókornak szánja följegyzéseit. 1901. március 6-án például így ír: „A mai nap nevezetes élettörténetemben, s azt hiszem, nagy szolgálatot teljesítek leendő életrajzírómnak, ha feljegyzem, hogy mennyiben

fontos; ma menekültem ki a szobafogságból.”²⁰⁹ Első ismert bejegyzését október 22-ére keltezte, amikor hatodikos gimnazista volt. Azonban már jóval előtte megírta első versét, amelyet Kosztolányi Dezsőné közöl is életrajzi könyvében:

„Magunk vagyunk
Ég a házunk.
Kék az ablakunk”.²¹⁰

Kosztolányi Dezsőné szerint férje mindössze öt esztendő volt, amikor ezeket a sorokat papírra vetette. Ez alapján 1890-re kellene tennünk a keletkezési dátumot, azonban – más forrás nem lévén – semmi biztosat nem állíthatunk a költeménnyel kapcsolatban. Mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy gyerekkori zsenigéről van szó, és föltehetően több hasonló verset is írtatott ekkortájt Kosztolányi.

A mindennapok leírásán túl többek között olvasmányélményekről is tudósít Kosztolányi diákkori naplója. 1900. október 26-án és 30-án említi, hogy Jókaitól olvassa a *Kárpáthy Zoltánt*. Később Eötvöstől *A falu jegyzőjét*, majd Szabolcska-kötetet is rendel. Gyakran olvas Petőfit is, és a következő szavakkal méltatja költészetét: „Isten! lesz-e ilyen költő még? Látszik, hogy szereted magyar néped, mert neki adtad a világ legnagyobb büszkeségét.”²¹¹ Vörösmarty költészetét szintén nagyra becsüli. 1900. december 1-jét például „Szent Vörösmarty napja”-ként jegyzi be naplójába. Részt vesz a Vörösmarty születésének évfordulója alkalmából rendezett színházi esten is. Madách Imréről pedig már szakirodalmat is olvas: „A köz-könyvtárból is igen érdekes könyvet vettem ki, egész délután avval mulattam magam. »Madách Imre élete és költészete.«”²¹² Azonban nem pusztán magyar irodalmi alkotásokkal ismerkedik, hanem olvassa többek között Byron *Don Juanját* vagy Victor Hugo-tól *A párizsi Notre Dame*-ot („Notre Dame-i egyház Párizsban”). Rendre beszámol arról is, hogy milyen művek fordításán dolgozik éppen. 1900. október 27-én például ezt írja: „fordítom Haideschénke című költeményét Lenau-nak.”²¹³

Az irodalmi élményeken túl fontos még kiemelnünk a színházi előadásokról szóló tudósításokat is. Kosztolányi drámai műveket és zenés színpadi előadásokat egyaránt látogatott. Naplójában hol kritikusan hangon, hol pedig rajongva szól a látottakról. 1900. október 30-án például szidja a színházat: „Bosszantó egy dolog, ma is valami ostoba bohózatot adnak: Három pár cipő. Hogy a szabadkai színészek nem tudnak okosabb darabot adni.”²¹⁴ November 10-én azonban egészen más véleményt fogalmaz meg: „A színházból jövök, a múzsák templomából – a szent színházból. Oh, ez a költészet legszentebb hona, ez a szép, a nemes hazája! A magyar irodalom egyik legremekebb művét adták, Bánk bánt. Katona József Bánk bánját, kinek nagyságát a magyar nép csak most kezdi megbecsülni [...] Elég jól játszottak, de [...] Iszonyú az a színpadi fény.”²¹⁵ A szabadkai színházban látja még Jókaitól az *Aranyembert*; Franz és Paul Schönthan zenés bohózatát, a *Szabin nők elrablását*; Johann Strauss daljátékát, *A cigánybárót*; Csiky Gergely *Cifra nyomorúság* című darabját. 1901 márciusában megnézi Herczeg Ferenc drámáját is, az *Ocskay brigadérost*. Naplójában meglehetősen becsmerlően nyilatkozik róla: „Van-nak benne szép, sőt megragadó részletek, költői, hatásos dolgok is bővíben, de bizony a darab nem kielégítő, nem kerekded. Bródy, Hercz[ze]g, stöbef. Új írók! Oh! Oh irodalmi seccsió!”²¹⁶

Kosztolányi bejegyzéseit olvasva vallásos jellegű megnyilatkozásokkal is találkozunk. Az 1900-as év eseményeinek leírását például így kezdi: „Napló az Úrnak 1900-ik évére. »Jucundum est memoria praeteritorum rerum.«²¹⁷ Tehát Isten segítségével fel!²¹⁸ Ugyanebben az évben, november 15-én pedig a következő szavakkal fohászkodik Istenhez: „Elédborulok oh végtelen Isten, elédborulok én háládatlan féreg, kicsinységem teljes tudatában s ime leteszem végtelenséged előtt a fegyvert, az *álbölcsészetet*, mellyel ellened harcoltam, s mellyel magamat sebesítém meg. Te *vagy*, te örökké és bizonyosan *vagy* atyám, szentséges istenem! [...] Mily hitvány féreg, mily eltaposni való az ember. A végtelen Istent akkor hívja, mikor már senkije sincs, mikor mindenkiben csalatkozik, mikor mindenki elhagyja, akkor fut az Istenhez!²¹⁹ Tudjuk, hogy később inkább nihilista elveket vall, azonban élete utolsó éveiben újra a vallás felé fordult. Utolsó szerelme, Radákovich Mária – akivel a visegrádi újságíró üdülőben ismerkedett meg, 1935 nyarán – szintén erősen vallásos volt. Visszaemlékezéseiben beszámol egy olyan esetről is, amikor Kosztolányival közösen mentek templomba: „Messze volt a templom, nem Visegrádon, hanem Visegrádon kívül volt. Visegrád előtt még. És mentünk templomba, és akkor elkísért bennünket a templomba. És állt mellettünk. Beültem a padba, és ő mellettem állt, és nekem olyan furcsa volt, hogy közben elővette noteszát, és írt valamit bele.²²⁰ Kosztolányi vallásos érdeklődése nem szűnt meg azonban teljesen a „hitetlen” években sem. Ahogyan Kosztolányi Dezsőné visszaemlékezik: „Lenézte a messiásvárókat és nem kedvelte a messiásokat sem, »a keleti vajákosokat«, de imádta a katolikus szellemet, az egyetemes, az általános, a bölcs és megbocsátó katolicizmust, mely »minden emberi lehetőséget magába zár és mégis minden ajtót nyitva hagy«. [...] A vallási formákat, a rítusokat szerette. Húsvét vagy Úrnapja táján egy-egy katolikus himnusz napokra megédesítette az életét. A májusi meg októberi ájtatosságok idején áhítattal hallgatta a felzengő esti éneket.²²¹

Hasonló lelkesedésről és szemléletmódról számol be Harsányi Lajos plébános is, aki az *Élet* című lap szerkesztőségében ismerte meg az akkor már országszerte híres Kosztolányit. Egy beszélgetésük emlékét idézi föl, így Kosztolányi szavait csak az ő közléséből ismerhetjük: „katolikus nevelést kaptam a szülői házban, de hitemet forrongó ifjúságomban elveszítettem. [...] Ti nem is sejtitek, milyen széppé és változatossá tettétek az életet [...] november elsején mikor kezdődik az őszi vörös hervadás, kiviszitek az embereket a temetőbe és meggyújtjátok a kegyelet gyertyáit és mécszlángjait. Virággal borítjátok a sírokat és figyelmeztetitek a világot az elmúlásra. Félistenek és hősök felett elsiratjátok a requiemet. Mikor megjön a december, hajnali misét tartotok. [...] A nappalok egyre rövidebbek lesznek, a sötétség egyre sűrűbb és hosszabb. És ti azt mondjátok, nem kell félni. Majd jön valaki, aki elűzi a sötétséget és sose látott fényt gyújt a világnak. Az adventi emberek remélnek és várják a fényt. [...] És a sötétség mély pontján, december 24-én, melyet »szentestének« neveztek, megrendezitek Jézus születésének mámorában azt a hallatlan és páratlan karácsonyi tűzijátékot, melynek sziporkái New-Yorktól Tókióig látszanak. [...] mosolyogva nézitek a jégszikrás farsangot. De pár hét múlva [...] A Kálváriára járatjátok az embereket és a szenvedés szépségeit magyarázzátok nekik.

Egyre jobban sarokba szorítjátok őket, a szenvedés és gyász komor hangulatába. És megjön a nagyhét. Elnémítjátok a harangokat és rekedt kereplők hangjai mellett, sárga gyertyák füstjében énekeltetitek velük sötét templomokban Jeremiás halhatatlan siralmait. A nagypénteki katarakta tetején a bíboros, a püspök leveti saruit a szentélyben és mezítláb csúszik a földre fektetett kereszt elé, melyen meghalt Krisztus. És felállítják a nagy Halott sírját. [...] Nagyszombaton felzúgatjátok a Rómából visszatért harangokat, aranyos karingbe öltöztök, terelitek a népet, mely ellepi a templom-teret és megindul az öröm mámorában ujjongó körmenet, – Alleluja! Föltámadt Krisztus e napon!”²²²

Kosztolányinak a vallás felé történő (vissza)fordulását támasztja alá az a levél is, amit az 1959 szeptemberi *Új Ember* hasábjain olvashatunk: „a napokban levél érkezett szerkesztőségünkhöz egy pap olvasónktól [...]:

»– ...Ismerőseim ösztönzésére legyen szabad közölnöm, hogy 1936. nyarán két hetet töltöttem a budapesti Új Szent János kórházban mint dr. Korének József kórházi lelkész helyettese. Távozásom előtti napon azt mondja az egyik nővér:

– Osztályomon van a Kosztolányi úr. Olyan jó ember. Mikor bemegyek hozzá, keresztet vet és barátságosan mosolyog. Jó volna meggyóntatni, mert már régen gyónhatott.

– Tessék előkészíteni – feleltem – s egy félóra múlva ott leszek.

– A beteg költő engem is barátságosan fogadott, és mikor említettem jövetelem célját, azonnal készségesen, szívesen kezdte meg a gyónását. Beszélni nem tudott. Kérdéseimre írótlapján villámgyorsan válaszolt. Áldoztatni nem lehetett, mert órán keresztül mesterségesen táplálták. Én másnap távoztam. Kosztolányi még vagy három hónapig élt. Értesülésem szerint ezalatt többször meggyónt...“²²³

(folytatjuk)

JEGYZETEK

135. Kosztolányi Dezsőné: Emlékezés, [1960], MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4629/9.

136. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Kritikai kiadás, szerk. Tóth-Czifra Júlia és Veres András, Pozsony: Kalligram, 2011, 32.

137. Csuka, 1971, i. m., 10.

138. [Szerző nélkül]: Pomponius dalai, *Bácskai Hírlap*, 1908. márc. 1., 2.

139. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 26.

140. Pálincás József: Szabadka népoktatása 1687–1918, Szabadka: Életjel, 1974, 65, 66.

141. Csuka, 1971, i. m., 19.

142. Szabadka sz[abad], kir[ályi]. városi elemi népiskolai Rendszabályzat és Értesítő, MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/62. A végbizonyítvány szövege:

„*Elemi iskolai bizonyítvány.*

Kosztolányi Dezső született 1885 évben, rom[ai] k[atholikus] vallásu, a szabadkai elemi népiskola 2 osztályban tanított tantárgykból mint rendes tanuló általánosan kitűnő rendű osztályzatot nyert.

Erkölcsei magaviselete: példás

Szorgalma: ernyedetlen

Egyes tantárgyakban tanúsított előmenetele:

Hít- és erkölcsstanban jeles

Anyanyelvben olvasás <jeles> kitűnő / nyelvtan <jeles> kitűnő

Beszéd- és értelemgyakorlatban kitűnő

Számtanban kitűnő

[...] A keresztül húzottak tévesen irattak be. Petrik
Petrik Endre osztálytanító.”

143. Kosztolányi Dezső elemi iskolai bizonyítványa, MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/63. A vonatkozó rész szövege:

„Kosztolányi Dezső született 1885 évben római [k]atolikus]. vallásu, a szabadkai elemi népiskola 4. osztályában tanított tantárgyakból mint rendes tanuló általánosan jeles rendű osztályzatot nyert.

Egyes tantárgyakban tanusított előmenetele:

Magaviselete: dicséretes

Szorgalma: emyedetlen

Hit- és erkölcsstanban jeles

Anyanyelvben olvasás jeles / nyelvtan kitűnő

Beszéd- és értelemgyakorlatban –

Számtanban jeles

Földrajzban kitűnő

Énekekben kitűnő

Rajzban jó

Írásbeli dolgozatainak külalakja csinos

Mulasztott 38 fél napot, ebből igazolt 38 fél napot, nem igazolt – fél napot.

Kelt Szabadkán, 1895 évi június 24

[olvashatatlan] igazgató, Kováts Mihály osztálytanító.”

144. Borovszky I., [é. n.], i. m., 200.

145. A szabadkai Városi Könyvtárban őrzött évkönyvekről készített felvételekért ezúton mondok köszönetet Micskó Évának, a könyvtár munkatársának, valamint Sárközi Évának, a *Kosztolányi Kritikai Kiadás*on dolgozó kutatócsoport tagjának. E helyütt mondok köszönetet Hicsik Dórának is, aki szintén a szabadkai közgyűjteményben őrzött dokumentumok tanulmányozásában volt segítségemre, több ízben is.

146. Magyar László: Iskolai rendtartás következményekkel. Mozaikok a szabadkai gimnázium múltjából, in *Gymnasium 1747–1997*, szerk. Hegedűs Antal – Szabó József, Szabadka: Pannon Press, 1997, 169. [Bácsország Könyvek sorozat]

147. Szabadka Sz[abad]. Kir[ályi]. Városi Községi Főgymnasiumának Értesítője az 1901/2. tanévről, közli: Kosztolányi Árpád, Szabadka: Krausz és Fischer Könyvnyomdája, 1902, 99–100.

148. Idézi, forrásmegjelölés nélkül: Horváth Mátyás: A szabadkai gimnázium 100 éve (1890–1990), Szabadka: Grafoprodukt, 2001, 21.

149. Kosztolányi Árpád, 1902, i. m., 97.

150. Kosztolányi Árpád, 1902, i. m., 99.

151. Kosztolányi Árpád, 1902, i. m., 95.

152. Magyar, 1997, i. m., 170. Az alábbi dokumentumra utal még: SzTL, I. 308/191.

153. Ifj. Brenner [=Csáth], 2006, i. m., 124.

154. A kormány által hivatalos ünneppé tett nap április 11-e volt, az 1848-as törvények szentesítésének napja. „Az igazi, hivatalosan nem akceptált, de érzelmileg elfogadott ünnepnap március 15-e. Ez nem iskolai szünet, de nem múlik el év, hogy ilyenkor valami diákesemény meg ne zavarja a tanítás megszokott rendjét. S Kosztolányi Árpád úgy határoz: igazgatói szünetet rendel el – fia szavai szerint – »hazám legszentebb ünnepén«. A rendelkezés népszerű (tegyük hozzá: bölcs is), de ez nem változtat azon az objektív helyzeten – mi több kettősségen –, hogy a gimnázium igazgatója egy dolgot kétszer ünnepel meg.” – Gerő, 1996, i. m., 132–133.

155. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 43.

156. [Tanév végi eredmények, V. osztály], in *Szabadka Sz[abad]. Kir[ályi]. Városi Községi Főgymnasiumának Értesítője az 1899–1900. tanévről*, közli: Haverda Mátyás, Szabadka: Krausz és Fischer Könyvnyomdája, 1900, 106.

157. Kálnai Dezső, Kosztolányi osztálytársa.

158. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 88.

159. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 75.

160. Kosztolányi Dezső: Édesapám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 165. Ezzel kapcsolatban lásd még az életrajz első fejezetét is.

161. Munk, 1953, i. m., 13.

162. Horváth, 2001, i. m., 26.
163. Dér, 1980, i. m., 22.
164. Dér Zoltán: A tudós tanár, Szabadka: Életjel, 1972, 11.
165. Idézi: Dér, 1972, i. m., 13.
166. A kötet két kiadást is megért: Budapest, 1897 és Szabadka, 1906.
167. Ezzel kapcsolatban lásd az életrajz első fejezetét is.
168. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 63.
169. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 85.
170. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 85–86.
171. Gerő, 1996, i. m., 130.
172. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 35.
173. Dér Zoltán: Az első műhely, in –: *Ikercsillagok. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza. Tanulmányok, kritikák és dokumentumok*, Újvidék: Forum, 1980, 23.
174. Kosztolányi Árpád, 1902, i. m., 212.
175. „A Szabadka szab[ad], kir[í]fályi]. város által alapított és »Jókai Mór«-ról nevezett 30–30 koronás magyar irodalmi jutalomdíjakra [...] A vall[ási]. és közok[latási]. bizottság határozatából megkapták: Licht Zoltán 6., Kosztolányi Dezső 7. és Mérey Andor 8. oszt[ályos]. tanulók.” – Kosztolányi Árpád, 1902, i. m., 224.
176. „A második 30 koronás jutalomra az 1. számú »Hitel, Világ, Stádium« stb. jellegű pályamunka találatot érdemesnek a szaktanárok véleményes jelentése alapján a vall[ási]. és közok[latási]. bizottság határozatából, a melynek szerzője Kosztolányi Dezső VI. oszt[ályos]. tanuló.” – Szabadka Sz[ab]ad. Kir[í]fályi]. Város Községi Főgymnasiumának Értesítője az 1900–1901. tanévről, közli: Kosztolányi Árpád, Szabadka: Krausz és Fischer Könyvnyomdája, 1901, 203.
177. Kosztolányi Dezső levele Csáth Gézának, Szabadka, 1901. máj., in Kosztolányi, 1998, i. m., 7.
178. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 82.
179. „Szabadka szabad kir[í]fályi]. város által alapított, gróf *Széchenyi Istvánról* nevezett és »Széchenyi és Vörösmarty« című pályatételre beérkezett kettő pályamunka közül az első jutalmat (50 korona) a 2. számú pályamű »Lesz még egyszer ünnep a világon« jellegével nyerte el, melynek szerzője *Kosztolányi Dezső* 7. oszt[ályos]. tanuló; a második 30 koronás jutalomra az 1. számú »Mindent a hazáért« jellegű pályamunka találatot érdemesnek a szaktanárok véleményes jelentése alapján a vall[ási]. és közok[latási]. bizottság határozatából, a melynek szerzője Brenner József 6. oszt[ályos]. tanuló.” – Kosztolányi Árpád, 1902, i. m., 229.
180. Loós István – Révfy Zoltán – Toncs Gusztáv: Jelentés a Széchenyi-pályázatról, „Levéltár, Városi Tanács [Szabadka], II. 92/1902; 11379.”, Közli: Magyar László: Kosztolányi Dezső és Brenner József (Csáth Géza) pályamunkáit értékeli a gimnáziumi tanárok (1902), in Hegedűs – Szabó, i. m., 1997, 322.
181. [Tanév végi eredmények, VI. osztály], Kosztolányi Árpád, 1901, i. m., 152.
182. [Tanév végi eredmények, VII. osztály], Kosztolányi Árpád, 1902, i. m., 181.
183. Kosztolányi Dezső: Az oktató és gyönyörködtető írásművek összehasonlítása, 1901. szept. 17–27., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/67.
184. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 70.
185. A külön lapon megmaradt dolgozatok a következők: A német befolyás Magyarországon az Árpádok korában; A hitújítás korabeli irodalom általános jellemvonása, MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/71–72.
186. Kosztolányi Dezső: A drámai cél kitűzése „Julius Caesar” első felvonásában, 1900. okt. 15–31., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/66.
187. Kosztolányi Dezső: Antonius beszédének elemzése, 1900. nov. 15 – dec. 7., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/66.
188. Kosztolányi Dezső: Tanulmány egy versről, in –: *Nyelv és lélek*, szerk. Réz Pál, Budapest: Osiris, 2002, 409–416.
189. Kosztolányi Dezső: Tanulmány tizenhat sorról, *A Pesti Hírlap Vasárnapja* [a továbbiakban: PHV], 1932. aug. 28., 3–4.; Versek szövegmagyarázata, *PHV*, 1934. jún. 17., 8–9.; Szövegmagyarázat. Szeptember végén, *PHV*, 1934. jún. 24., 8–9.; Szövegmagyarázat. Anyám nevére, *PHV*, 1934. okt. 7., 4–5.

190. Kosztolányi Dezső: A versesforma fontossága a költői műben, 1901. okt. 2–29., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/67.

191. „A fordítás – a hűséget tekintve – háromféle. [...] A szó szerinti fordításnak, – a fordítás célját tekintve, – nincs meg a létjogosultsága; inkább lépcső a nyelvtanuláshoz, mint önálló irodalmi mű [...] Magasabb és értékesebb neme a fordításnak a gondolatok hű visszaadása, a hol a fordító megtartja ugyan az eredeti mondatfűzését, kifejezéseit, de csak addig, míg az a másik nyelven nem esik a gondolat, a nyelvtan, a stílusztika rovására [...] A szabadfordítás, vagy más szóval átültetés, – sokszor localizálva, – a (mű)fordítás azon faja, midőn az író csak a fordítandó szöveg lényegét adja vissza, ügyet sem vetve a kifejezések, s a szavak azonosságára. Ha jeles író, a fordítandó darab alapgondolatát jól átértve, fordít szabadon: a fordítás egyik legtökéletesebb neme jó létre; épen oly veszélyes azonban félig megértett szöveg szabadfordítása, mely félértésre, felszínességre ad gyakran alkalmat. A fordítást azonkívül a forma szempontjából is megkülönböztethetjük, a szerint, a mint verses alakban van, vagy nem. [...] Teljesen tökéletes fordítás csak a fellegek közt létezik, mert elvégre a fordító vagy tesz hozzá, vagy elvesz belőle, a szerint a mint az értelem, poétika, stílusztika, verstan, hangulat kívánja. Olyan a műfordítás, mint az átültetett virág: egyik szerencsés talajra talál, a másik elcsenevész; de az eredeti értékéből, színéből feltétlenül vesz, ha nem a színéből az illatából, ha abból sem az épségéből.” – Kosztolányi Dezső: A hír allegóriája. Vergilius Aeneisének IV. éneke]. Vv. 173–197. Műfordításelemlet és műfordítás, 1902. febr. 4 – márc. 4., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/69.

192. Kosztolányi Dezső levele Csáth Gézáknak, Szabadka, 1901. máj., in Kosztolányi, 1998, i. m., 9. Életrajzi fejezetem elkészítésével párhuzamosan zajlottak Kosztolányi Dezső levelezésének kritikai kiadási munkálatai. A kézirat itt közölt változatának lezárásakor még nem állt rendelkezésemre az elkészült kötet (a levelezés első része), így hivatkozásaim hol autográfokra, hol a Réz Pál szerkesztette kiadványra vonatkoznak.

193. „A sas félelmetes ellensége minden kisebb szárnyasnak, ő a madarak zsarnoka. [...] A madárrend létezése az emberiségnek valódi áldása, s a haszon mellett, mi ezáltal gazdaságára háramlik, valóban eltörpül az a kis kár, melyet egynehány madárrend okoz.” – Kosztolányi Dezső: A madarak védelme. Természettudományi tétel, 1901. febr. 22 – márc. 8., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/66.

194. Kosztolányi Dezső: Az energia megmaradása. Természettudományi tétel, 1902. márc. 12 – ápr. 2., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/69.

195. [Id. Kosztolányi Árpád] „tanítja a Gábelsberger–Markovics rendszer szerint a gyorsírást három fokozatban (kezdők és haladók). A kezdők tanfolyamában részt vett 65, a haladókéban 25 tanuló. Jutalomdíja évi 300 korona Szabadka szab[ad]. kir[ályi]. város házipénztárából.” – Tanári minősítvényi táblázat Kosztolányi Árpád adataival, Haverda Mátyás aláírásával, Szabadka, 1900. júl. 25., SzTL, F2. Kut. I–414/1900. [F2. 2983.] A dokumentumból közöl szemelvényeket Kiss Ferenc is. Lásd: Kiss Ferenc: Kosztolányi-tanulmányok, Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1998, 212–215. Lásd még az életrajz első fejezetét is.

196. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 43.

197. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 51.

198. Szegedy-Maszák, 2010, i. m., 21.

199. Előre, Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Gy. n. sz.: 2007/51/8. [A továbbiakban: PIM Kézirattára.]

200. Fenyves Ferenc: Mégegyszer elmondom... Fenyves Ferenc írásai, Szabadka: Minerva, 1938, 180.

201. „Az iskolai élet érdekes és unalmas. Ma délután vittük litografáltatni lapunkat melynek címe: ELŐRE ez már a második szám lesz. Az első számból 30 példányt nyomattunk ebből azonban már 50-et csinálunk” – Ifj. Brenner [=Csáth], 2006, i. m., 135.

202. Lásd a 199-es jegyzetet.

203. Csongor [=Kosztolányi Dezső]: „R. Gy. sirján”, *Előre*, 1901., 2–3.; Csongor [=Kosztolányi Dezső]: Két dal egy szép lányhoz I., *Előre*, 1901., 10.; Csongor [=Kosztolányi Dezső]: Két dal egy szép lányhoz II., *Előre*, 1901., 11.

204. Szegedi Emil: Fenyves Ferenc, in Fenyves, 1938, i. m., 5.

205. Kosztolányi Mária levele Kosztolányi Dezsőnek, Szabadka, [1918?], MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4624/175.

206. Lányi Viktor: „Szülőföldemnek bús határa...” Képek, emlékek, alakok Kosztolányi Dezső szülővárosából, *Pesti Hírlap*, 1936. nov. 8., 9.

207. Negyela László Márk (szerk.): A zsidó Szabadka, Szabadka: TUUM Egyesület, 2012, 10.
208. A naplót Kosztolányi Dezsőné közölte életrajzi könyvében. Az eredeti kézirat két lapja nemrégiben aukción is fölbukkant. Az interneten is közzétett fölvételeket Sárközi Éva bocsátotta rendelkezésemre, melyet ezúton is köszönök.
209. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 85.
210. Közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 24.
211. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 59.
212. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 75.
213. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 50.
214. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 50.
215. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 54.
216. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 86.
217. A latin szöveg jelentése: „Kellemes az elmúlt dolgokra való emlékezés.” – Takács László fordítása.
218. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 46.
219. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 56.
220. Vargha Balázs interjúja Radákovich Máriával, PIM Hangtára, K03008.
221. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 101.
222. Kovács Sándor: *Levate capita vestra: Appropinquat redemptio vestra* (Lk 21,28) III., in – –: *Isten embere. Rekollektív elmélkedések*, Budapest: Szent István Társulat, 1966, 183–185.
223. [Szerző nélkül]: [cím nélkül], *Új Ember*, 1959. szept. 6., 2.

